
УДК 94(477)''1900/1920'':929Чикаленко(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Zhytkov>

Oleksandr Zhytkov

Doctor of Historical Sciences, Docent, Professor of the Department of History of Ukraine and World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukraine State University, Kropyvnytskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2423-6352>

e-mail: gitkov_oa@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Zhytkov O. (2025) Evhen Chikalenko on the agrarian component of social relations in Ukrainian village (1900–1920s.). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*. 34, 120–126. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Zhytkov>

YEVHEN CHYKALENKO ON AGRARIAN COMPONENT OF SOCIAL RELATIONS IN UKRAINIAN VILLAGE (1900–1920S)

Abstract. Purpose of the article: to deepen the understanding of the social status of Ukrainian peasantry, particularly in Southern Ukraine and partly in the Poltava region, by using the memoirs, diary entries, and epistolary materials of Yevhen Chykalenko as ideological sources belonging to a prominent representative of the Ukrainian intelligentsia and the national liberation movement of the twentieth century.

The scientific novelty. The article analyzes original sources that represent Ye. Chykalenko's views on the ways to resolve the land issue and contain assessments of agrarian and social relations in Ukrainian village. In addition, the place and role of the peasantry in the Ukrainian Revolution is comprehensively covered, the land policy of Ukrainian governments is critically examined, and the consequences of establishing pro-Bolshevik poverty committees and committees of poor peasants in Ukrainian villages in Yevhen Chykalenko's vision are critically examined.

Conclusions. The author of the article claims that the motivational component of Ye. Chykalenko's diary entries, epistolary writings, and memoirs was conditioned by his involvement, as a representative of Ukrainian intelligentsia, in the liberation movement in early 1890s, his creating and financing of the all-Ukrainian newspaper «Rada», participation in the activities of political parties, public organizations, the development of agrarian policy of state bodies and the authorities of the Central Rada, Ukrainian State and the UPR Directory.

A large body of factual material, which reflect the specifics of land relations in the local dimensions of Southern Ukraine and, partly, in some villages of the Poltava province has been summarized and comprehensively studied.

Based on the analysis of personal sources, the author of the article argues that in Ukrainian politics of the 1920s, Yevhen Chykalenko represented a center-right model of building Ukrainian statehood, which was based on land ownership of big and small producers, traditional values of self-government and peasant (folk) morality and ethics.

Key words: agrarian revolution, personal documents, land reforms, Ukrainian revolution, Ukrainian peasants, villages of Peryshory and Kononivka, Yevhen Chykalenko.

Олександр Житков

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2423-6352>

e-mail: gitkov_oa@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Житков О. Євген Чикаленко про аграрну складову соціальних відносин в українському селі (1900–1920-ті роки). *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 120–126. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Zhytkov>

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО ПРО АГРАРНУ СКЛАДОВУ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1900–1920-ТІ РОКИ)

Анотація. Мета статті: поглибити розуміння соціального статусу українського селянства, зокрема Півдня України й частково Полтавщини, використовуючи спогади, щоденникові записи та матеріали епістолярію Євгена Чикаленка як світоглядних джерел, що належали відомому представнику української інтелігенції та національно-визвольного руху двадцятого століття.

Наукова новизна. У статті здійснено аналіз оригінальних джерел, які репрезентують погляди Є. Чикаленка на шляхи вирішення земельного питання, містять оцінки аграрно-соціальних відносин в українському селі. Поза тим, всебічно висвітлено місце і роль селянства в Українській революції, критично розглянута земельна політика українських урядів та наслідки насадження в українському селі пробільшовицьких комітетів бідноти й комітетів незаможних селян у візії Євгена Чикаленка.

Висновки. Автор статті стверджує, що мотиваційною складовою щоденникових записів, епістолярію й спогадів Є. Чикаленка була його задіяність, як представника української інтелігенції у визвольному русі на початку 1890-х років, створення та фінансування всеукраїнської газети «Рада», участь у діяльності політичних партій, громадських організацій, розробці аграрної політики державних органів влади й управління Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР.

Узагальнено та всебічно вивчено великий фактичний матеріал, в якому було відзеркалено специфіку поземельних відносин в локальних вимірах Півдня України й частково в окремих селах Полтавської губернії.

На основі аналізу джерел особового походження автором статті обґрунтовано, що в українському політикумі двадцятих років двадцятого століття Євген Чикаленко репрезентував правоцентристську модель розбудови української державності, в основу якої було покладено земельну власність великих та дрібних виробників, традиційні цінності організації самоуправління та селянської (народної) моралі й етики.

Ключові слова: аграрна революція, документи особового походження, земельні реформи, Українська революція, українські селяни, с. Перишори та Кононівка, Чикаленко Євген.

Постановка проблеми

Розробка тематики селянознавчих досліджень на основі потенціалу джерел особового походження завжди приваблювала українських істориків. Доцільним буде згадати, що завдання такого типу вимагають від науковців володіння навичками прочитання герменевтичного коду історичних джерел (текстів). У потрактуванні засновника філософської герменевтики Г. Гадамера тлумачення інтертексту джерел — це один з методів вивчення рефлексії автора, набутого ним досвіду історіописання, які простежуються у документах особового походження, що належать українському громадському діячу й меценату Євгену Чикаленку. У матеріалах щоденникових записів, спогадах, представницькому за чисельністю адресатів листуванні Є. Чикаленка з відомими громадськими діячами проглядається оригінальний хід думок вдумливого дослідника аграрно-соціальних відносин, які склалися в українському селі в уявному трикутнику: поміщик-землевласник, селянин, сільський пролетарій.

Вивчення спадщини Євгена Чикаленка уможливило деконструкцію усталеної в українській історіографії уявної схеми «замкненого» соціуму українського села перших десятиліть двадцятого століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Археографічна спадщина Є. Чикаленка як оригінальне джерело подієвої історії висвітлювалася у дослідженнях українських науковців від другої половини 1990-х років¹. З

¹ Верменич Я. Євген Чикаленко — громадський діяч, публіцист, меценат. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 1998. Вип. 3. С. 170, 172.

часом науковий інтерес до її вивчення лише зростає. У новітніх розробках значення матеріалів особового походження, що належали Є. Чикаленку, а також думки авторів про особистість талановитого мемуариста й мецената було узагальнено у працях І. Старовойтенко². Декілька досліджень істориків присвятили проблемі походження, змістовного наповнення й публікацій його щоденників³. В окремих працях проаналізовано епістолярій Є. Чикаленка⁴.

Шляхи розвитку сільського господарства модернізаційної доби в селах Південної України, окреслені на основі щоденникових записів Є. Чикаленка, висвітлювалися Н. Теміровою. Науковиця дійшла висновку, що співставлення Є. Чикаленком новітніх технологій землеробства, прийнятих у поміщицьких господарствах, та рутинної практики в господарствах селян, яких автор характеризував як «невсипущих господарів», виявило повну нездатність останніх до фахового адміністративного управління землеробством⁵.

Відомий дослідник ментальної історії селянства Ю. Присяжнюк визнавав, що Є. Чикаленко був близьким до позицій української інтелігенції дев'ятнадцятого століття у поглядах на селянство. Однак, на противагу його сучасникам, що засвічують першоджерела, не схилився перед авторитетом марксизму, дивився на методи «класової боротьби» тверезо, прагнув максимально наблизити особисті міркування до реалій селянського життя⁶.

Аналіз дослідження егодокументів Є. Чикаленка у новітній вітчизняній історіографії засвідчує перспективність висвітлення на їхній основі змін, які відбувалися в українському селі у переддень та добу Української революції на загальноукраїнському, регіональному та локальному рівнях.

Мета статті

Мета: поглибити розуміння соціального статусу українського селянства, зокрема Півдня України й частково Полтавщини, використовуючи спогади, щоденникові записи та матеріали епістолярію Євгена Чикаленка як світоглядних джерел, що належали відомому представнику української інтелігенції та національно-визвольного руху двадцятого століття.

Виклад основного матеріалу

Реалізацію наукової мети, визначеній у статті, автор вбачає у використанні методології епістимологічного та прагмалінгвістичного аналізу щоденникового дискурсу, спогадів та епістолярію Є. Чикаленка. Оскільки Є. Чикаленко мав наміри оприлюднення названих джерел, важливе місце посідає вивчення їхнього змісту, форм персоніфікованої подачі інформації, способів опрацювання фактів, реакції автора на дії осіб, задіяних у полеміці стосовно тієї чи іншої проблеми.

Доцільно пригадати, що у соціологічній концепції французького вченого-соціолога П'єра Бурдьє ключову роль у суспільних відносинах відіграє поняття «габітусу» (лат. *habitus* — стан, характер). Габітус розумів П. Бурдьє як спосіб подолання протиріч між об'єктивними і суб'єктивними чинниками у соціології. Як наукова категорія, «габітус» означає програму поведінки людини на основі набутого досвіду, яка суттєво впливає на спосіб її мислення, оцінку реальності, в якій суб'єкт перебуває у конкретний час⁷.

Як відомо, на початок двадцятого століття Євген Чикаленко вже мав «за плечима» досвід участі в Єлисаветградському гуртку О. Михалевича⁸, від 1894 р. працював в Одеській громаді, а з 1900 р. — у Старій Київській громаді⁹. Меценат Є. Чикаленко опікувався

2 Старовойтенко І. Опублікована епістолярна спадщина Євгена Чикаленка: історіографічний огляд. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*. 2003. Вип. 6. С. 250–262.

3 Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С. 151–163.

4 Старовойтенко І. М. Епістолярна спадщина Євгена Чикаленка. *Український історичний журнал*. 2007. Вип. 1. С. 104–117.

5 Темірова Н. Поміщицька демократія Євгена Чикаленка. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Серія Історія. 2021. Вип. 38. С. 32–38.

6 Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Півдня України в поглядах Є. Чикаленка: етнологічний вимір. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 124.

7 Осипчук А. Д. Габітус як механізм синтезу структури й агентності в соціологічній теорії П'єра Бурдьє. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2013. Том 148. С. 3–10.

8 Митрофаненко Ю. Вплив Єлисаветградського інтелектуального кола на розвиток національної свідомості Євгена Чикаленка. *Педагогічний вісник*. 2022. № 57–58. С. 121–123.

9 Хоменко В. «Перший закинув у мене зерно свідомості української...». Леонід Смоленський у спогадах Євгена Чикаленка: матеріали XVII–XVIII наукових семінарів «Роль визначних особистостей — митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX — на початку XX ст.», приурочених до дня народження Михайла Петровича Старицького: Київ, 2023. С. 154.

виданням словника української мови¹⁰, як організатор й видавець заснував перші українські громадсько-політичні газети «Громадська думка» (1905) і «Рада» (1906)¹¹. Таким чином, погляди Є. Чикаленка стосовно революційних подій в українському селі вкладалися у світоглядну канву переконань громадівців, які надавали перевагу еволюційним методам вирішення аграрного питання. Мав рацію Ю. Присяжнюк, який писав, що існують усі підстави зарахувати домінацію практичного мислення сільської людності та, відповідно, уявлень інтелігенції про його характер¹². Так діяв Є. Чикаленко, коли у своєму щоденнику брав за оцінку здатність селянина реально дивитися на соціальні перетурбації, уникав узагальнень, які множили помилки й нівелювали висновки стосовно моральності й патріотизму селянства, який був завжди «міцним але дуже вузьким», «часто обмежувався своїм господарством або своїм населеним пунктом»¹³. Громадський діяч О. Шульгин причину відстороненості Є. Чикаленка від участі у подіях убачав у реалізмі його вдачі, яка передчувала неготовність українців до складнощів державотворчого процесу. Зовсім не випадково він називав Є. Чикаленка «людиною до 1917 року», не готовою до реалій породжених революцією¹⁴.

За інформативністю першість з-поміж джерел особового походження належить щоденниковим записам Є. Чикаленка, які з перервами велися від грудня 1907 р. й були опубліковані за життя, а також після його смерті двадцятого червня 1929 р. у місті Подєбради, що у Чехословаччині.

Найповніше видання щоденників здійснено у трьох книгах з такою періодизацією: 1907–1917; 1918–1919; 1925–1929 роки¹⁵. Публікації не були ідентичні первинній авторській концепції. Це означає, що вони редагувалися текстуально й змістовно, змінювалися Євгеном Чикаленком та укладачами. Перші два тома є передруком Львівського видання 1931 р.¹⁶ Третій — 2016 р. видання уклала І. Старовойтенко¹⁷. Зішлемося на висновки фахівця (Т. Радзівська) й зафіксуємо: цінність публікації щоденників двох періодів 1907–1917 та 1917–1918 років не підлягає жодним сумнівам, однак питання про повноту відображення й аутентичний характер опублікованого тексту залишається відкритим. Третя книга відрізняється від перших двох тим, що щоденники Є. Чикаленка впорядковано відповідно до сучасних академічних стандартів публікації текстів¹⁸.

Листування Є. Чикаленка з відомими діячами українського визвольного руху відтінювало його бачення описаних у щоденнику подій, а також еволюцію поглядів на місце земельного питання у державному будівництві, містило аргументовану критику аграрного законодавства Центральної Ради та Української Держави¹⁹.

Роль «того, хто пише» реалізовулася Є. Чикаленком у толеруванні таких документів особового походження, як спогади. У листі до Ф. Вовка (21.03.1908 р.) він запитував: «Чи пишете Ви свої спогади? ... Візьміть приклад з мене: я заходився списати своє життя»²⁰. Звертаючись до А. Ніковського, Є. Чикаленко у 1917 р. доречно зауважив адресату, що листування відомих осіб матиме з часом важливе значення для історії «нашого руху», бо в газетах та журналах «того не скажеш, що пишеться в листах»²¹.

Є. Чикаленко зізнавався, що найбільше уваги у щоденникових записах 1907–1917 років віддавав особистим враженням, оскільки висвітлення публічної діяльності у «Раді» й «Товаристві

10 Статеева В. Євген Чикаленко як лексикограф. *Вісник Ужгородського університету*. Серія Філологія. 2009. Вип. 21. С. 18–21.

11 Верменич Я. Євген Чикаленко — громадський діяч, публіцист, меценат. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. К., 1998. Вип. 3. С. 159–174; Іванченко О. Високих дум святе горіння. До історії народження української незалежної преси. *Вітчизна*. 2004. № 1–2. С. 150–159.

12 Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Півдня України в поглядах Є. Чикаленка: етнологічний вимір. С. 124.

13 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2004. Т. 1. С. 131–132.

14 Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії. С. 153.

15 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2004. Т. 1. 428 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2004. Т. 2. 464 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929). Київ: Темпора, 2016. 448 с.

16 Радзівська Т. Економічний чинник у дискурсі щоденника: тригер текстотворення та його суперечностей (щоденник Євгена Чикаленка 1925–1929 років). *Folia Philologica* № 7, 2024. С. 59–60.

17 Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929). Укладач Інна Старовойтенко. Київ: Темпора, 2016. 448 с.

18 Радзівська Т. Економічний чинник у дискурсі щоденника: тригер текстотворення та його суперечностей (щоденник Євгена Чикаленка 1925–1929 років). С. 60.

19 Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2004. 322 с.

20 Старков В. Листування Федора Вовка та Євгена Чикаленка. *Український археографічний щорічник*. К., 2010. С. 580.

21 Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки. К., 2010. С. 331.

українських поступовців» було неможливим з причин жандармського нагляду. «Спусковим механізмом» текстотворення на аграрно-селянську тематику стали події соціально-політичного звучання, зокрема, ті, що відбувалися упродовж двох десятиліть у селах Перишори (Херсонська губернія) й Кононівка (Полтавська губернія), де він мав маєтки. Найчастіше, що вже згадувалося, автором розглядалися питання, пов'язані з аграрними ініціативами та радикалізацією настроїв селянського загалу крізь призму «поміщицької демократії» Є. Чикаленка.

Рефреном на фоні «аграрних революцій», що мали перманентний характер й час від часу спалахували майже у кожному селі, Є. Чикаленко на прикладі дружніх йому селян Кононівки Павла Малинки та Романа Кобізького змальовує загальний типаж «помірковано-поступового» селянина-українця: «Під час визвольного руху [1904–1905 рр. авт.] вони нічим не визначалися, охоче читали літературу, що привозили всякі агітатори, і бували на мітингах, але не переховували, не розвозили по селах ні літератури і не виявляли охоти брати участь в аграрних розрухах»²².

Під цю категорію «підпадали» законнослухняні землевласники-організатори Селянської спілки, кредитних товариств, тощо. Ймовірно, у сучасній науковій літературі — це тип свідомого селянина-ідеомана, так званої конструктивної меншості українського села. Революційна більшість під впливом агітаційної літератури й живого слова партійних агітаторів включилася у боротьбу з буржуазією: «...кralи, грабували всіх кого можна було, майже прилюдно, не розбираючи, чи то «буржуй», чи «пролетарій»²³.

У листі Є. Чикаленка до П. Стебницького 28 квітня 1908 р. змальовано страшну картину падіння моралі й розгулу бандитизму в українському селі після поразки революції 1905–1907 рр. Селяни, які сподівалися головне отримати землю, але не отримали її, писав він «... лютують на всіх, хто про се говорив, навіть на всякого більш-менш поступового чоловіка»²⁴. З часом ця тема не зникала з поля зору автора щоденника. З його розмов із селянами, які приходили порадитися про свої справи й почути, що робиться у «городі» й твориться у Думі, «...виявилось, що останні роки (запис зроблено 8.01.1912 року), ... в селі настала така деморалізація, про яку перше й чутки не було»²⁵. Вихід Є. Чикаленка вбачав у наслідуванні досвіду Німеччини, просвітницькій роботі серед місцевого населення, виданні газети, орієнтованої на село, створення на основі плекання рідної мови й національних традицій «українського селянина-інтелігента»²⁶. Якщо цього не робити — писав він — то селянство ще «ціле століття, окрім земельки, нічого не буде розуміти»²⁷. Велику надію у цій справі Є. Чикаленко покладав на «Просвіти», які «ведуть селян до свідомости своєї національности», «бо у тих селах, де вони займають тверду громадську позицію у суспільному житті майже всі — свідомі українці»²⁸.

Зважаючи на те, що соціологія українського села як галузь соціологічної науки завжди у часі відстала в оцінках реальних процесів, доцільно вести мову про роль Є. Чикаленка як очевидця й талановитого інтепретатора подій, породжених Світовою війною й аграрною революцією, які змінили уявлення сучасних науковців про аграрний чинник соціальних трансформацій та вплив зазначених соціальних катаклізмів на менталітет українського селянства.

Період 1914 р. — квітня 1918 р. відтворено у щоденнику Є. Чикаленка конспективно, як спомини. Тематика оповіді прив'язувалася ним до військово-економічної сторони сільського життя: мобілізаційних заходів, створення земельних комісій, проведення у життя земельної реформи Центральною Радою. Спираючись на відомі з різних джерел факти, Є. Чикаленко зазначив, що у Південній Україні, яка не підлягала контролю української влади, вже у перший рік революції економічний інтерес штовхав «заможні українські елементи» до «...

22 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 40–41.

23 Там само. С. 41.

24 Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. С. 93.

25 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 189, 191.

26 Старовойтенко І. Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908–1910). *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 11. 3–16

27 Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. С. 82–83.

28 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 281.

відокремлення України від Московщини в особну державу, а голода, навпаки, держалася міцно большевицької Росії, так само, як за повстання Мазепи вона трималася царської Москви»²⁹.

Критикуючи земельну реформу Центральної Ради та проекти уряду П. Скоропадського, Євген Чикаленко пропонував, відповідно до «думського» цензу, зберегти за великими землевласниками латифундії у розмірі 150 десятин у центральній Україні та 200–250 десятин у Південній Україні, що уможливило б викуп державою власностей із їх парцеляцією серед селян³⁰. Регулятором встановлення земельного цензу він визнавав прогресивний податок на великі маєтності, що створило б умови, коли «...земля швидко перейде в руки тих, яким вона зараз потрібна, хто нею дорожить». Важливе значення він надавав поновленню діяльності селянських банків, які поряд із приватними покупцями швидко «мобілізували» б землю в селянські руки³¹.

Земля як найвища людська цінність, усталені ментальні чесноти селянина-землероба, що руйнувалися за революції, були тими імперативами Є. Чикаленка, які означали для нього існування селянського миру в двох площинах: тій, де селяни плекали, з любов'ю доглядали землю й світу «наших селянських большевиків», або «с-г робітників», які нею лише користувалися.

Висновки

У статті стверджується, що причинами щоденникових записів, спогадів та епістолярію Є. Чикаленка було його прагнення залишити для історії правдиві матеріали про участь у національно-визвольному русі української «інтелігенції до 1917 року», спостереження за особливостями епохальних подій війн і революцій, які «пройшли буревієм» через українське село, а також критика діяльності державних органів влади й управління Центральної Ради, Української Держави й Директорії УНР.

На думку Є. Чикаленка, руйнація селянського землеробського коду як характерної риси усього українства від найдавніших часів до двадцятого століття стрімко відбувалася під тиском ідей пролетаризації, привнесених московським большевизмом в українське село. Більшовизм як ідеологія великоруської селянської общини стає ідеологією урівняльного переділу земельних власностей, виявом охлократії, що супроводжувалося падінням моралі й розгулу криміналітету в українському селі на початку XX століття.

Назагал погляди Є. Чикаленка репрезентували прогресистську модель національної державності перехідної, революційної доби. Вона базувалася на основі традиційних норм землеволодіння й землекористування, правового статусу середньої приватної, кооперативної та інших форм земельної власності, а також розвитку земельного законодавства в умовах ринкових відносин, війн і революцій двадцятих років двадцятого століття в Україні.

Фінансування дослідження

Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX — першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Vermenych, Ya. (1998) Yevhen Chykalenko — hromadskyi diiach, publitsyst, metsenat. [Yevhen Chykalenko as a public figure, publicist, philanthropist] *Istoriia Ukrainy Malovidomi imena, podii, fakty*. [History of Ukraine. Little-known names, events, facts], 3, 159–174 [in Ukrainian].
2. Ye. Chykalenko, A. Nikovskyi. (2010) *Lystuvannia. 1908–1921 roky* [Correspondence. 1908–1921]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
3. Ye. Chykalenko i P. Stebnytskyi. (2008) *Lystuvannia. 1901–1922 roky* [Correspondence. 1901–1922]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian]. 628.
4. Ivanchenko, O. (2004) *Vysokykh dum sviate horinnia. Do istorii narodzhennia ukrainskoi nezalezhnoi presy*. [The Holy Burning of High Thoughts. To the History of the Birth of the Ukrainian Independent Press] *Vitchyzna [Homeland]*, 1–2, 150–159.

29 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 374.

30 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 17, 27.

31 Там само. С. 12.

5. Mytrofanenko, Yu. (2022) Vplyv Yelysavethradskoho intelektualnogo kola na rozvytok natsionalnoi svidomosti Yevhena Chykalenka. [The influence of Yelysavethrad intellectual environment on the development of Yevhen Chykalenko's national consciousness] *Pedahohichnyi visnyk. [Pedagogical Bulletin]*, 57–58, 121–123. [in Ukrainian].
6. Osypchuk, A.D. (2013) Habitus yak mekhanizm syntezy struktury y ahentnosti v sotsiologichnii teorii P'iera Burdie. [Habitus as a mechanism for the synthesis of structure and agency in the sociological theory of Pierre Bourdieu] *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiologichni nauky. [Scientific notes of the NaUKMA. Sociological sciences]*, 148, 3–11. [in Ukrainian].
7. Prysiazhniuk, Yu.P. (2021) Ukrainske selianstvo Pivdnia Ukrainy v pohliadakh Ye. Chykalenka: etnologichnyi vymir. [Ukrainian peasantry of Southern Ukraine in the vision of Yevhen Chykalenko: ethnological dimension] *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 122–127. [in Ukrainian].
8. Radziievska, T. (2024) Ekonomichni chynnyk u dyskursi shchodennyka: tryher tekstotvorennia ta yoho superechnosti (shchodennyk Yevhena Chykalenka 1925–1929 rokiv). [An economic factor in the discourse of the diary: a trigger for text creation and its contradictions (the diary of Yevhen Chykalenko, 1925–1929)]. *Folia Philologica*, 7, 58–68. [in Ukrainian].
9. Starkov, V. (2010) Lystuvannia Fedora Vovka ta Yevhena Chykalenka. [Correspondence between Fedor Vovk and Yevhen Chykalenko] *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. [Ukrainian Archeographic Yearbook]*, 15, 577–590. [in Ukrainian].
10. Starovoitenko, I. (2006) Yevhen Chykalenko i Vasyl Domanytskyi u korotkomu epistoliarnomu dialozi (1908–1910). [Yevhen Chykalenko and Vasyl Domanytskyi in a Short Epistolary Dialogue (1908–1910)] *Siverianskyi litopys. [Siveriansky Chronicle]*, 6, 13–16. [in Ukrainian].
11. Starovoitenko, I. (2008) Yevhen Chykalenko ta yoho spadshchyna v ukrainskii istoriografii. [Yevhen Chykalenko and his legacy in Ukrainian historiography] *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini. [Historiographical studies in Ukraine]*, 18, 151–163. [in Ukrainian].
12. Starovoitenko, I. (2007) Epistoliarna spadshchyna Yevhena Chykalenka. [The epistolary legacy of Yevhen Chykalenko] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 104–117 [in Ukrainian].
13. Starovoitenko, I. (2004) Lystuvannia Yevhena Chykalenka yak istorychne dzherelo. [Correspondence of Yevhen Chykalenko as a historical source]. *Doctor's thesis*. Kyiv: 322. [in Ukrainian].
14. Starovoitenko, I. (2003) Opublikovana epistoliarna spadshchyna Yevhena Chykalenka: istoriografichni ohliad. [Published epistolary heritage of Yevhen Chykalenko: historiographical overview] *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo. [Archival studies. Archeography. Source studies]*, 6, 250–262. [in Ukrainian].
15. Statieieva, V. (2009). Yevhen Chykalenko yak leksykohraf. [Yevhen Chykalenko as a lexicographer] *Visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya Filolohiia. [Bulletin of Uzhhorod University. Philology Series]*, 21, 18–21. [in Ukrainian].
16. Temirova, N. (2021) Pomishchytska demokratiia Yevhena Chykalenka. [The Landowner Democracy of Yevhen Chykalenko] *Naukovi zapysky VDPV imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya Istorii. [Scientific Notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi VSPU. History Series]*, 38, 32–38. [in Ukrainian].
17. Khomenko, V. (2023). «Persnyi zakynuv u mene zerno svidomosti ukrainskoi ...». Leonid Smolenskyi u spohadakh Yevhena Chykalenka. [He was the first one to sow the seed of Ukrainian consciousness in me...]. Leonid Smolenskyi in the memoirs of Yevhen Chykalenko] *Materialy 17–18 naukovykh seminariv pryurochenykh do dnia narodzhennia Mykhaila Petrovycha Starytskoho. [Materials of the 17th–18th scientific seminars dedicated to the birthday anniversary of Mykhailo Petrovych Starytskyi]* (Kyiv, 2023), 144–161. [in Ukrainian].
18. Chykalenko, Ye. (2004) *Shchodennyk (1907–1917)*. [Chykalenko, E. Diary (1907–1917)], T. 1. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
19. Chykalenko, Ye. (2004) *Shchodennyk (1918–1919)*. [Chykalenko, E. Diary (1918–1919)], T. 2. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
20. Chykalenko, Ye. (2016) *Shchodennyk (1925–1929)*. [Chykalenko, E. Diary (1925–1929)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 26.05.2025.

Схвалено до друку / Accepted: 13.06.2025.